

Невена Панова, доц. д-р

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ВЪЗВИШЕНИ ЛИ СА АНТИЧНИТЕ „КАНОНИ“?

Резюме. В статията са разгледани няколко свидетелства от Платон (от диалозите „Законо“, „Протагор“ и „Федър“), както и няколко знакови стиха от елегическия поет Теогнид, които допринасят за очертаването на отделни характеристики на ранното канонизиращо мислене в полето на литературата. Наблюдава се приоритизиране на поезията пред прозата, като по-високо са оценени, независимо дали от позицията на философа, влизащ в ролята на литературен критик, или на самия автор поет, творби-примери за предаване на образец за добродетел. По-често тези творби са древни, но не е невъзможно подобен статус да се отнесе и от съвременни на коментирация произведения, включително авторски. До Аристотел все още липсва същинска рефлексия върху художествените характеристики на високо оценените литературни жанрове / отделни поети, доколкото акцент се поставя както върху образователната роля на коментирания поетически примери, така и върху вариативността на рецептивните ситуации и на индивидуалните предпочитания и способности на реципиентите. Открива се обаче и определена отвореност и либералност на дискурса върху литературната продукция и рецепция, допускаща естетическата и етическа полза от възприемането на произведения от различни жанрове. Това, от друга страна, легитимира старогръцката литература, редом с подобни теоретични рефлексии в нейните рамки, за основателно призната за канонична в целостта си.

Ключови думи: старогръцка литература, Платон, Теогнид, канонизиране, поезия

Старогръцката литература, и като цяло античната, се възприема като неоспоримо канонична, а не толкова като основана на вътрешни канонизации. Самото канонизиране е сякаш жест отвън, следващ оценката на творбите при оригиналната им, първична рецепция, но и независим от нея. Ако се приеме такава изходна дефиниция, то същинските основи на канонизирането полагат каноните от периода на Елинизма, и то отнесено либерално до различни жанрове.

И все пак в случая ни интересува повече въпросът дали в рамките на самата старогръцка литература, независимо дали под формата на саморефлексия, или сред първите литературно-критически опити на философски гласове, има поставяне на ориентири за канон

ничните критерии, или поне загатване за такива. Оттук, разбира се, възниква и въпросът кога на една творба ѝ се приписва статус на образец и какво означава това при рецепцията ѝ в различна среда. Под „канон“ ще разбираме както конкретните примери за произведения, обявени (все още по-скоро индиректно и имплицитно) за канонични, така и по-общо самото нормиране в полето на литературата¹.

Ще започнем наблюденията си точно с философската литературнокритическа рефлексия от епохата на Класиката, през няколко примера от Платон. В своя последен диалог „Закони“ Платон представя на немалко места разговор и по естетически теми². Разбира се, това се случва все в кадъра на миметичния проблем – изкуството несъмнено е подражание, но доколкото и човешкият свят е подражание на идеалния, то в изкуството имаме едно ново отдалечаване от божествения образец, затова и вниманието към (създаването и) възприемането на произведенията на изкуството трябва да е усилено и да има своеобразен регулативен характер. Това важи още повече за дискусия, при която в центъра е именно правилното (философско) нормиране на живота в полиса, а заглавието на диалога не е случайно: в рамките на това съчинение очакваме да се предлагат и конкретни закони, норми, канони, без, разбира се дискусията да излиза от собствената си литературна диалогична рамка. Такъв – и нормиращ, и живо диалогичен – е и контекстът на откъса от Втора книга, който ще коментираме като опит за литературна канонизация.

Разговорът в „Закони“ се провежда на Крит. Тримата събеседници (анонимният атинянин – очаквано водещ на разговора, критянинът Клиний и спартанецът Мегил) обсъждат възможни практики на законодателите да следят удоволствията (и страданията) на гражданите.

¹ За подобна „двойна употреба“, но оформила се през XIX и XX век, говори и Богдан Богданов, като я обяснява и с понятийната „обща основа“ (БОГДАНОВ, Б. Канон и култура. – В: БОГДАНОВ, Б. *Минало и съвременност. Научни есета*. София: НБУ, 2010, с. 260), като преди това определя канона като „многозначен термин“, изразяващ една „тенденция към налагане на свързваща многообразието норма“ (пак там, с. 259). Според нас такова широко разбиране за канона е обосновано и по отношение на нормиращите процеси в старогръцката литература, особено до епохата на Класиката, когато същинската идея за канон още не е оформена.

² По темата съм работила и преди, вж. напр.: ПАНОВА, Н. Платон като литературен критик в „Закони“. – В: *Societas Classica. Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока*, V. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, с. 183–196. В настоящия текст се опитвам обаче накратко да очертая именно като ранни опити за литературно канонизиране разглежданите свидетелства, провокирана от поканата за участие във форума „Кино, канон, готика“ в чест на доц. Огнян Ковачев.

Вече е отхвърлена като добра практиката в областта на изкуствата, и особено на поезията, да се преподава онова, което „радва“ самия творец.³ Както става ясно нататък, това не се спазва навсякъде, но добър пример все пак има – Египет, където още от „едно време“ се препоръчват – за младежите, в образователна перспектива, – красивите танцови фигури и красивите мелодии. Благодарение на „изключителна законодателна и политическа дейност (...) е било възможно да бъдат превърнати в закон и закрепени онези мелодии, които по природа представят правилното“ (656d–657a).⁴ Следва уточнението, че това може да е дело само на божество или на божествен човек, в египетския случай – тези мелодии се приемат за „творения на Изида“. Препоръчва се още и ако някой човек открие подобна правилност, да превръща такива творби „в закон и правило“, и да не укорява „в архаичност“ „свещеното хорово изкуство“, което не може да бъде унищожено от „нова музика“ (657b). Можем да кажем, че описаното в Египет е вид поддържане на един „хиперканон, който става белег за единството на тази култура“, ако си послужим по-свободно с това определение на Богданов.⁵

В разговора от „Законали“ скоро се преминава към ситуацията в Гърция, за да се потърси възможност за своеобразно регулиране в същата област и там. Атинянинът предлага отговорът да не се дава бързо, а чрез поредица от диерези и посредством пример (Зак. 658a). Примерът е със състезание, което би било всъщност антиканонично, защото няма да е определено „нито като гимнастическо, нито като музическо или конно“ (Зак. 658a), а в него би могъл да участва всеки, а целта е само да се достави удоволствие и радост на зрителите (Зак. 658b). В очертаването на хипотетичната агонална ситуация все пак се предлага стесняване на тази пълна творческа и изпълнителска свобода, като конкретните примери, които водещият на разговора предлага са все литературни, обаче отново обхващат реално всички поетически жанрове:

Все пак е вероятно някой като Омир да представя епическа поезия, друг – песен под съпровод на китара, трети пък – някаква трагедия, а четвърти – комедия, като не е чудно дори ако някой, показал фокуси, да се смята в най-висока степен за победител; и като излязат тези и

³ ПЛАТОН. *Законали*, 656с. Прев. от старогр. Н. Панова (кн. I–IV, VI, VII), Г. Гочев (кн. V, VIII–XII). София: Сонм, 2006. Тук и нататък препратките към антични текстове са през стандартната им номерация (а не със страница), посочена и в съответните използвани преводни издания.

⁴ Както става ясно от контекста на разговора, под „красиви“ се има предвид и „добри“, бихме казали дори, че тук имплицитно присъства идеята за калокатагия, макар и отнесена до творбите, а не (само) до творците.

⁵ БОГДАНОВ, Б. Цит. съч., с. 261.

други безчислени състезатели, можем ли да кажем кой справедливо ще е победител? (Зак. 658b–c)

Прекият събеседник, Клиний в този момент, не може да даде отговор и с нов въпрос реално защитава необходимостта от същинска, жива перформация, за да може да се даде оценка: „кой би могъл да ти даде отговор, все едно го знае, преди сам да е чул и изслушал всичките тези участници?“ (Зак. 658c). Диалогичната ситуация не позволява да се разиграе такова състезание в момента на срещата между събеседниците, докато участниците в разговора, се разхождат извън града, от Кносос към пещерата на Зевс, както е уточнено още в началото на Първа книга (Зак. 625b). Затова говорителят от Атина продължава хипотетично да описва надпреварата:

Значи, ако съвсем малките деца оценяват, биха оценили най-високо онзи, който показва фокуси... А ако това са по-големите деца, те биха избрали този с комедиите, докато онзи с трагедията – образованите жени, както и младите момчета, а може би и голяма част от множеството... Колкото до рапсода, изпълняващ красиво „Илиада“ и „Одисея“ или нещо от Хезиодовите стихове, за него вероятно ние, по-възрастните, след като го изслушаме с най-голямо удоволствие, бихме казали, че побеждава убедително. (Зак. 658c–d)

Този отговор е колкото ясен, толкова и някак изненадващ с обвързането на възрастта и пола на зрителите с техните предпочитания. Търси се обаче един победител, и той трябва да бъде „правилно“ оценен. Отговорът идва скоро:

Необходимо е, то е ясно, аз, а и вие, да кажем, че е правилно да побеждават оценените като победители от нашите връстници: защото изглежда, че нашият начин на мислене превъзхожда този на днешните хора във всички държави и във всяко отношение. (Зак. 658d–e)

Дискусията постепенно се движи към затваряне на темата, обаче през още разсъждения за добродетелта. Атинянинът признава, че и той е склонен да признае, че „музическото изкуство трябва да се оценява по удоволствието“, но няколко пъти се повтаря, че не случайни хора следва да са оценителите, а най-добродетелните и най-образованите, защото именно тях ги радва музата, която е „най-прекрасна“. Изказва се още препоръката и съдията да се отличава по добродетел, а не да се води по оценката на публиката, което се отнася и до творците, които също не трябва да се съобразяват с вкуса на публиката в целостта ѝ.

Бихме могли да обобщим, че в този „жанров“ откъс от „Закони“ се открива действително принцип или критерий за едно своеобразно канонизиране, макар и без да се коментират директно конкретни художествени характеристики на творбите (в случая: на целия епически жанр, оценен

най-високо), които да са определени като правилни, или канонични. Но този първичен канон, заради високия образователен и етически статус на оценителя, определено е възвишен. В случая виждаме дори по-скоро не толкова конституирането на самия канон (в момента на перформацията), колкото конституирането на канонизиращия субект. Освен това, бихме могли да определим този имплицитен Платонов канон и като локален – едни са каноничните творби в Египет, други – в Гърция.

Преминаваме към следващ пример, от по-ранен Платонов диалог, който обаче съдържателно като че ли следва канонизиращата процедура, предложена в „Закони“. В „Протагор“ се натъкваме на споменаване на „добрите поети“, без да се уточняват имената им, и това е по-скоро формулна, отколкото чисто контекстуална употреба, която в случая отново е положена в образователна тематична рамка. Става дума за кратък откъс от монолог на софиста Протагор, опонент на Сократ в този диалог, но намесването на поетите приемаме именно като формулна препратка и като свидетелство за културна практика (ранното образование), а не като собствен аргумент на говорещия, който лесно може да бъде оспорен или иронизиран от водещия разговора Сократ:

Учителите полагат грижи по своите предмети и когато детето се научи да пише и може да разбира писаната реч, както по-рано изговаряните думи, учителят по писане и четене му предлага заедно с останалите деца, насядали по чиновете, да чете стиховете на добрите поети и го кара да учи наизуст тези, в които има много поучения, много разкази с похвали и прослава за добрите мъже от едно време, за да ги подражава ревностно и да се старае да стане като тях.⁶

Основна тема в диалога е добродетелта и по-точно въпросът дали тя е (софистически) преподаваема – да, отговаря Протагор, а възраженията на Сократ започват от критиката, че дискусиата се развива без предложена дефиниция за добродетел. Ако обаче в този кратък откъс потърсим канонизиращ момент, то бихме могли да кажем, че „стиховете на добрите поети“ се явяват класически учебен материал. И ако в определението на самите поети може да се открие и естетически критерий – те са добри творци, акцентът е поставен все пак върху съдържателната страна на творбите – те разказват да добри (добродетелни и прославили се) мъже от миналото⁷, на чийто пример, макар и представен през художествено подражание от втора степен, може също да се подражава успешно от страна на (добрите) ученици.

⁶ ПЛАТОН, Протагор, 325e–326b. Прев. Б. Богданов. – В: ПЛАТОН. *Диалози*. Том I. София: Наука и изкуство, 1979.

⁷ На първо място това съдържание препраща към епоса, оценен най-високо в разгледания вече откъс от „Закони“, но е възможно отворено да става дума и за лирически поети, и елегически, и мелически.

Сходно, но само частично, споменаване на добри поети откриване във „Федър“, този път поименно. След прочетената от Сократовия събеседник Федър реч на Лизий за предимствата на нелюбения Сократ, първо, иронично твърди, че е в „Дионисов екстаз“⁸. После започва да отправя отделни критики към чутото слово, но Федър упорства, че към Лизиевото слово не може да се добави нищо (Фед. 235a–b). Тогава Сократ, също упорит, казва, че не може да се съгласи, защото би бил опроверган от „отколешни мъдри мъже и жени, говорили и писали по тоя въпрос“ (Фед. 235b). Федър очаква подробности, и именно тогава Сократ посочва няколко имена:

Направо да ти кажа в момента няма да мога. Но ясно е, че съм слушал от някого – било от прекрасната Сафо може би, било от мъдрия Анакреонт, било от някои писатели. (Фед. 235c)⁹

Както беше посочено, в този сегмент от диалога Сократ говори и иронично, но все пак тук откриваме още някои елементи на Платоновото канонизиране: като към авторитети (в случая – по темата за любовта) се препраща първо към „древни“ автори, които са мъдри, и това тук е основна стъпка на канонизиране, но без препращане към определен жанр. Двата споменати поети са представители на мелическата лирика, известни именно с творби по тази тема, но се споменават и писателите – авторите на проза; има го и допълнителното разширяване на канона – той включва и мъжки, и женски гласове; отново няма чисто художествени критерии, освен славата на древната поезия (а прозата е добавена реторически, за усилване на Сократовата теза за възможни добавки / оспорвания към Лизиевата аргументация).

Ще завършим тези наблюдения с едно саморефлексивно свидетелство, принадлежащо към лириката, в което също би могло да се открият следи от „възвишеност“ на собствените канонични творби. Елегическият поет Теогнид (VI–V в.) е – отново индиректно – похвален и от Платон в „Закони“ (630a; c), и то във връзка с темата за добродетелта, водеща, както видяхме, и при канонизиращите бележки на самия Платон. В случая Теогнид е посочен като добър пример за поет, който цени добродетелта (по-конкретно: верността в период на междуособици), в рамките на началната за диалога дискусия за основните принципи, от които следва да се води законодателят, а резултатът от тази дискусия води

⁸ ПЛАТОН. *Федър*, 234е. Прев. Б. Богданов. София: Планета 3 (второ поправено издание), 2007.

⁹ Скоро Сократ произнася първото си слово (237a и сл.), с което цели да изкаже по-добре Лизиевата теза, но по-нататък в диалога (244a и сл.) следва второто му слово, един от най-знаменитите пасажии у Платон, с което позицията на Лизий се опровергава, а любовта като една от божествените лудости се защитава.

до поддържането на една цялостна добродетел като основополагаща за законодателството, което не трябва да тръгва от мисълта за войната, а точно обратното: „онзи, който мисли за щастието на държавата, (...) не би се наричал никога с право държавник, нито би бил добросъвестен законодател, освен ако не създава по-скоро законите за войната заради мира, отколкото свързаното с мира – в името на военните дела“ (Зак. 628d–e).

Самият Теогнид нерядко се споменава като първия, който се опитва директно да защити авторството си. Почти в самото начало на т.нар. Теогнидов корпус¹⁰ откриваме следните стихове:

*Кирне, на моята мъдрост печат сполучих да сложа –
няма чрез тези слова никой от мен да краде,
нито в добрата ми песен да вмъкне нещо презряно.
Всеки ще каже: „Това думи са на Теогнид
Мегарски, много прочут навред сред всичките хора“.¹¹*

Виждаме, че става дума не просто за защита на авторството, но и за своеобразно „автоканоизиране“, въпреки че тези няколко стиха са особено проблемни. Какво точно представлява „печатът“¹² Сериозна ли е надеждата на поета, че ще опази стиховете си, след като разчита и на широкото им разпространение, или може да се открие и ирония тук? И все пак, след като се намеква за по-широко разпространение на Теогнидовите елегии, в това следва да разчетем и една първична опора във фиксираността на (подпечатания) текст и една ранна представа за устойчивост на канона. Но действително най-любопитна в случая е оценката за творбите, буквално назовани „благородни“.

В заключение бихме искали да се обърнем към една теза на Огнян Ковачев, според която: „Ако за формирането на библейския канон институционалното начало е определящо, то за литературния изглежда, че още в античността решаваща дума има „индивидуалният талант““¹³.

¹⁰ Под името на Теогнид са запазени около 1400 стиха – изключително голям обем за старогръцки лирически поет от Архаиката, но не всички приписвани му стихове са със сигурност авторски. Това отваря една възможна дискусия за ролята на Теогнид именно като автор, канонизиращ образците на елегията, която тук няма да бъде по-пространно разгърната, но споменаването ѝ е важно.

¹¹ ТЕОГНИД. Елегии, 19–23. Книга първа, 1–52. Прев. С. Стефанов. – В: *Проект Тезей*: <https://theseus.proclassics.org/directory/390>.

¹² Може би това е често повтаряното и нататък обръщение към младия адресат, на когото лирическият говорител / самият поет предава аристократични ценности, макар подобна техника да е обречена на лесно имитиране?

¹³ КОВАЧЕВ, О. По стъпките на адаптацията към хетеротопиите на литературния канон. – В: *Colloquia Comparativa Litterarum*, 2020, с. 83.

Приемаме такова твърдение, но то може да бъде разширено и в посоката, заявена от коментираните свидетелства: определяща – поне в допълнение към таланта, синонимен на / изразен през висотата на боговдъхновеността, определяща е и индивидуалната добродетел – както на водещите литературни говорители / персонажи в един или друг жанр, така и на самия автор, най-често поет. Нататък Ковачев казва още:

От Хораций и Квинтилиан до Елиът и Харолд Блум се повтаря възгледът, че младият поет най-добре се учи като подражава на най-добрите измежду своите – за предпочитане мъртви – предшественици. Но такова обучение не бива да се свежда до страхопочитателно и безлично имитиране на образцовия автор.¹⁴

В класическата старогръцка традиция, която скицирахме, предхождаща както Хораций и Квинтилиан, така и дори Аристотеловата „Поетика“ и приноса на елинистическите филолози, също се открива почти безспорно оценностяването на подражанието на „добрите поети“ (от миналото), от страна и на следващи поети, но и на реципиентите (на моделите, изложени в творбите им). Открива се обаче и едно постоянно „притеснение“, или „уговаряне“ за това как да се случва рецепцията (в специфичната си писмено-устна форма) на поезията (същинската/каноничната литература), така че да не се стига до подражанието до имитации и/или адаптации, които да снижават възвишеността на приетите за образцови, от общността / наложени от регулиращите – най-добре философски – гласове, произведения.

И въпреки сравнително „строгото“ препращане към и дори за възвишено канонични на определени жанрови корпуси, като епическия, според разгледаните извори, все пак гръцкото мислене за литературата е и отворено и допуска, поне индивидуално, високо оценяване на разнообразни творби, най-често и въз основа на добра и красива перформация, или виждаме поне контурите на една предстояща вариативна (канонична) мярка, или по друмите на Богданов, към които препращаме отново малко по-свободно: „Тази мярка бързо се превежда на езика на естетиката като зачитане на каноничността, но и на изразителната вариация, позволяваща създаването на уникалности. Гаранцията е двойна – и за връзка с образец и значи с минало, и за постигане на настоящето на един вид оригиналност“¹⁵. Подобна позиция, според

¹⁴ Пак там, с. 83–84.

¹⁵ БОГДАНОВ, Б. Цит. съч., с. 264–265. В случая Богданов коментира по-конкретно възхвалата на Атина в тезисната похвална реч (за загиналите войни, но и за самата Атина) на Перикъл, предадена/реконструирана от Тукидид в „История на Пелопонеската война“, II, 35–45, но смятаме, че казаното може да се отнесе до действителната културна атмосфера в Класическа

нас, репрезентира както своеобразната консервативност на ранното канонично мислене, така и допуска приемането на разнообразни литературни жанрове и прояви, което, от своя страна, прави възможно и канонизирането на цялата антична литература, и функционирането на нейния моделен и моделиращ характер.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

БОГДАНОВ, Б. Канон и култура. – В: БОГДАНОВ, Б. *Минало и съвременност. Научни есета*. София: Нов български университет, 2010, с. 259–266.

КОВАЧЕВ, О. По стъпките на адаптацията към хетеротопиите на литературния канон. – *Colloquia Comparativa Litterarum*, Vol. 6, No. 1 (2020), с. 76–86.

ПАНОВА, Н. Платон като литературен критик в „Закони“. – В: *Societas Classica. Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока*, V. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, с. 183–196.

ПЛАТОН. *Закони*. Прев. от старогр. Н. Панова (кн. I–IV, VI, VII), Г. Гочев (кн. V, VIII–XII). София: Сонм, 2006.

ПЛАТОН. Протагор. Прев. Г. Михайлов. – В: Платон. *Диалози*. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1979, с. 349–415.

ПЛАТОН. *Федър*. Прев. Б. Богданов. София: Планета 3, 2007.

ТЕОГНИД. Елегии. Книга първа, 1–52. Прев. С. Стефанов. – В: *Проект Тезей*: <https://theseus.proclassics.org/directory/390> [прегл. 01.09.2022].

REFERENCES

PLATO. *Zakoni* [Laws]. Sofia: Sonm [publ.], 2006.

PLATON. Protagoras. Trans. G. Mihaylov. In: PLATON & G. MIHAYLOV (TRANS.). *Dialozi* [Dialogues]. Vol. 1. Sofia: Nauka i izkustvo [publ.], 1979, pp. 349–415.

PLATON & B. BOGDANOV (trans.). *Phaedrus*. Sofia: Planeta 3 [publ.], 2007.

TEOGNIS & B. BOGDANOV (trans.). Elegies. Book I, 1–52. In: *Proekt Tezey* [Theseus Project]. Retr.: <https://theseus.proclassics.org/directory/390> [seen 01.09.2022].

BOGDANOV, B. Kanon i kultura [Canon and Culture]. In: BOGDANOV, B. *Minalo i savremennost. Nauchni eseta* [Past and Contemporaneity. Academic Essays]. Sofia: New Bulgarian University, 2010, pp. 259–266.

KOVACHEV, O. Po stapkite na adaptatsiyata kam heterotopiite na literaturniya kanon [In the Steps of Adaptation to the Heterotopias of the Literary Canon]. In: *Colloquia Comparativa Litterarum*, Vol. 6, No. 1 (2020), pp. 76–86.

PANOVA, N. Platon kato literaturnen kritik v „Zakoni“ [Plato as a Literary Critic in the “Laws”]. In: *Societas Classica*, V. Veliko Tarnovo: St. st. Kiril and Metodiy UP, 2011, pp. 183–196.

Атина, родила и литературнокритическата рефлексия на Платон.

ARE THE “CANONS” OF ANTIQUITY SUBLIME?

Abstract. The paper examines several testimonies from Plato (from the dialogues “Laws”, “Protagoras” and “Phaedrus”), as well as several key verses from Theognis, which contribute to delineating certain characteristics of early canonizing thought in the field of the literature. There is a prioritization of poetry over prose and works that are examples of transmitting a model of virtue are more highly valued, whether from the position of the philosopher taking on the role of a literary critic, or of the author himself. More often, these works are ancient, but it is not impossible for a similar status to be attributed to contemporary works of the commenter, including own works. Until Aristotle, there is still a lack of real reflection on the artistic characteristics of highly valued literary genres/individual poets, insofar as emphasis is put both on the educational role (towards achieving general virtue) of the commented poetic examples and on the variability of receptive situations and the individual preferences and abilities of the recipients. However, a certain openness and liberality of the discourse on literary production and reception is also found, allowing the aesthetic and ethical benefit of the perception of works from different genres. This legitimizes Ancient Greek literature, along with similar theoretical reflections within its framework, as rightly recognized as canonical in its entirety.
Keywords: Ancient Greek literature, Plato, Theognis, canonizing, poetry

Nevena Panova, Assoc. Prof., Dr.

Faculty of Classical and Modern Philology, Department of Classical Studies,
Sofia University “St. Kliment Ohridski”,

15, Tzar Osvoboditel Blvd, Sofia 1504, Bulgaria,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6260-3857>

Web of Science Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2263673>

E-mail: n.panova@uni-sofia.bg